

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.19.06>

Romana Barnycz-Gupieniec

BADANIA WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA

Wykopaliska były dla nas, studentów końca lat czterdziestych i początku pięćdziesiątych, najistotniejszą i najlepszą szkołą opanowania metod wykopaliskowych oraz poznania materiału źródłowego. Sprzyjały temu prowadzone na dużą skalę badania wczesnośredniowiecznych miast i grodów. Wykopaliska były więc integralną częścią, podobnie jak dzisiaj, całego procesu dydaktycznego. Uczestniczyliśmy w nich w miesiącach wakacyjnych, czasem nawet dłużej, poczytując udział w nich za wielki zaszczyt. Niedościęzionym autorytetem był dla nas prof. Konrad Jażdżewski, który swoje teoretyczne wykłady rozciągał na praktyczne douczanie nas w terenie, bezpośrednio na wykopie. Każdy znaleziony zabytek był „żywą ilustracją” wykładów, mogliśmy trzymać go w ręku i dokładnie poznawać jego strukturę. A było co oglądać, ponieważ zabytki „sypały” się jak z rogu obfitości, do tego bardzo różnorodne. Wakacje spędzaliśmy więc wyjątkowo pracowicie, od szóstej rano do czternastej na wykopie, a potem teoretycznie popołudnie należało do nas, ale nie zawsze. Często bowiem wieczorami Profesor urządzał nam seminaria, będące kontynuacją tego co działo się na wykopie i poszerzające naszą wiedzę o ogólne problemy związane z wczesnym średniowieczem. Jak już wspominałam, Profesor był dla nas kimś „bardzo wielkim”, czuliśmy przed nim ogromny respekt. Dlatego tym, który uczył nas „stawiać pierwsze kroki” był p. St. Madajski, niezastąpiona „prawa ręka” Mistrza. Jemu też dużo zawdzięczamy, gdyż udzielał nam nieocenionej pomocy tak przy opanowaniu technicznej, jak i merytorycznej strony badań terenowych.

Badania nad wczesnym średniowieczem prowadzone przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego sięgają początków jej działalności. Były one na początku organizowane i finansowane przez Uniwersytet, następnie przez inne instytucje (Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, później IHKM PAN, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi) chociaż pracownicy Katedry mieli w nich swój znaczny udział. Dziś, po

latach, procentowe określenie zaangażowania badawczego pracowników poszczególnych instytucji jest już niemożliwe. Odnosi się to szczególnie do kierownika owych badań, prof. Konrada Jażdżewskiego, który w tym czasie skupiał w swoich rękach zarządzanie kilkoma placówkami.

Najważniejsze badania dotyczące okresu wczesnego średniowiecza prowadzone w ramach akcji poznawania początków miast trwały na terenie Gdańska w latach 1948–1962 i 1968–1971. Miały one na celu zbadanie dziejów tego miasta, kultury jego mieszkańców, ustalenie przestrzennego rozwoju osadnictwa oraz wzajemnych następstw chronologicznych. Istotne było także zrekonstruowanie podstawowych zajęć ludności, struktury zawodowej i socjalnej, organizacji rzemiosł. Prześledzono również powiązania Gdańska z innymi ośrodkami handlowymi i miastami portowymi.

Najstarsza osada obronna powstała tu ok. 980 r. na terenie dzisiejszego Starego Miasta z inicjatywy Mieszka I, a jej koniec przypadł na rok 1308, kiedy to krzyżacy spalili gród¹. Gród obejmował przestrzeń ok. 2,5 ha. Otaczał go wał drewniano-ziemny o konstrukcji skrzyniowo-przekładkowej. Na wewnętrzną zabudowę składały się domy w większości zrębowe, ustawione wzdłuż dwóch odkrytych ulic, w układzie promienistym. Niezmiernie ważnym rezultatem badań było, obok wyświetlania genezy miasta, pozyskanie niezliczonej ilości materiału zabytkowego, świetnie zachowanego ze względu na wyjątkowe warunki konserwujące kontekstu depozycyjnego. Różnorodność, a także nierzadko unikatowość artefaktów wzbogaciły wówczas niewspółmiernie wiadomości na temat kultury materialnej i dały podstawę do wypracowania układów wzorcowych.

Drugim stanowiskiem, w badaniach którego współuczestniczyli pracownicy Katedry z Andrzejem Nadolskim na czele, był gród i osada w Tumie koło Łęczycy². Badania zaczęto, podobnie jak w Gdańsku, w 1948 r. Celem prac było ustalenie etapów formowania się osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym terenie. Okazało się, że najstarszym punktem osadnictwa była sucha kępa położona wśród zabagnionej doliny Bzury, na terenie obecnej wsi Tum. Prawdopodobnie w wieku VI zbudowano tutaj niewielki gródek, otoczony palisadą. W ciągu następnych stuleci uległ on rozbudowie, a za czasów Bolesława Krzywoustego zmienił się w potężną twierdzę. Był także siedzibą kasztelańską, a w okresie dzielnicowym – książęcą.

Ponadto w 1948 r. prowadzono wspólne badania na stanowisku w Gostyninie, a w 1949 r. na cmentarzysku z XI w. w Lutomierniku pod Łodzią³.

¹ Literatura dotycząca Gdańska – patrz R. Barnycz-Gupieniec, *Wykaz publikacji opartych o źródła archeologiczne uzyskane w latach 1948–1958*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 1, Gdańsk 1959, s. 23–28.

² A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza wczesnośredniowieczna*, t. 1–2, Wrocław 1966, ss. 60; ss. 117.

³ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią*, Łódź 1959, ss. 175.

Przez sześć lat, w sezonach letnich od 1948 do 1954 r., kontynuowano prace wykopaliskowe na terenie dawnych grodów czerwieńskich (Czerwień, gm. Hrubieszów)⁴. Badania cmentarzyska w Psarach koło Piotrkowa Trybunalskiego przeprowadziła już z ramienia Katedry Archeologii w latach 1960–1961 Teresa Trębaczkiwicz⁵.

W następnych latach większe badania nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym, pod kierunkiem Jerzego Kmiecńskiego, były prowadzone już całkowicie przy fizycznym, organizacyjnym i finansowym zaangażowaniu Katedry. W rejonie Borów Tucholskich trwały badania nad osadnictwem i zmianami środowiska naturalnego pod wpływem oddziaływania grup ludzkich na przestrzeni dziejów. Prace koncentrowały się na terenie Raciąża, grodu i cmentarzyska. Ich wyniki miały niebagatelne znaczenie dla pogłębienia wiadomości na temat rozwoju kultury Pomorza. Do badań tych stworzono interdyscyplinarny zespół naukowo-badawczy składający się z reprezentantów różnych dyscyplin, jak historia, architektura, geomorfologia, antropologia, botanika i chemia. Badania geomorfologiczne i botaniczne pozwoliły ustalić pierwotną morfologię rejonu grodu kasztelańskiego w Raciążu, za pomocą geografii roślin zbadano możliwości określenia miejsca osadnictwa prahistorycznego. W wyniku badań powierzchniowych określono częściowo zaplecze osadnicze kasztelanii raciąskiej i przyczyny zmian ośrodków władzy w lokalnym systemie feudalnym. Równolegle prowadzono studia nad strukturą przestrzenno-czasową miast wczesnośredniowiecznych celem praktycznego zastosowania efektów badań wykopaliskowych przy zagospodarowaniu aglomeracji miejskiej z uwzględnieniem ich wartości zabytkowych. Podjęto również badania nad problematyką wzajemnego oddziaływania człowieka i środowiska, obserwowanego w kategoriach ekologicznych.

W sposób kompleksowy zajęto się zwłaszcza grodem w Raciążu⁶. Prace rozpoczęto w 1968 r., a kierowali nimi Jerzy Kmiecński i Małgorzata Kowalczyk-Kmiecńska. Celem było przebadanie całego zespołu grodowego oraz rekonstrukcja sieci osadniczej, z uwzględnieniem cech środowiska naturalnego terytorium kasztelanii. Spenetrowano wewnątrz grodu z bogato zachowaną treścią warstw kulturowych. Zbadano również cmentarzysko przygodowe z 67 grobami szkieletowymi oraz sporządzono rejestr stanowisk osadniczych na obszarze przypuszczalnie objętym władzą administracyjną omawianego ośrodka.

⁴ K. Jażdżewski, *Ogólne wiadomości o Czerwnie-Czerwieniu*, „Archeologia Polski” 1959, t. 4, z. 1, s. 67–91.

⁵ T. Trębaczkiwicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary pow. Piotrków Trybunalski*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1963, ser. arch. 9, s. 131–151.

⁶ M. Kowalczyk, *Raciąż – średniowieczny gród i kasztelania*, „Archaeologia Baltica” 1986, t. 5, ss. 134 (tamże dalsza literatura).

Gród w Raciążu ulokowany jest na półwyspie przy jeziorze Przyarcz, oddalony 5 km na północny-zachód od dziesięcioletniej wsi Raciąż. Przed powstaniem grodu istniała w tym miejscu osada z tzw. II okresu wczesnego średniowiecza. Chronologia grodu zawiera się w zasadzie w 2 połowie wieku XIII. Jego wnętrze miało – powierzchnię 21 arów, z tego czwarta część była zabudowana domami drewnianymi. Odsłonięto ślady po 7 obiektach o rozmiarach 25–30 m².

Niezależnie od prowadzenia rozległych badań na grodzie i w okolicy Raciąża podejmowano tu prace wykopaliskowe o mniejszym zakresie, niekiedy o charakterze rozproszonym lub weryfikacyjnym. W latach 1967/1968 przeprowadzono badania w Lubieszewie, pow. Nowy Dwór Gdański⁷. Odkryto tutaj na stanowisku z okresu rzymskiego materiały zabytkowe ogólnie datowane na tzw. III okres wczesnośredniowieczny, być może osadę. Elementem dominującym były ułamki ceramiki. Badania nadzorowali Jerzy Kmiecński i Krzysztof Walenta.

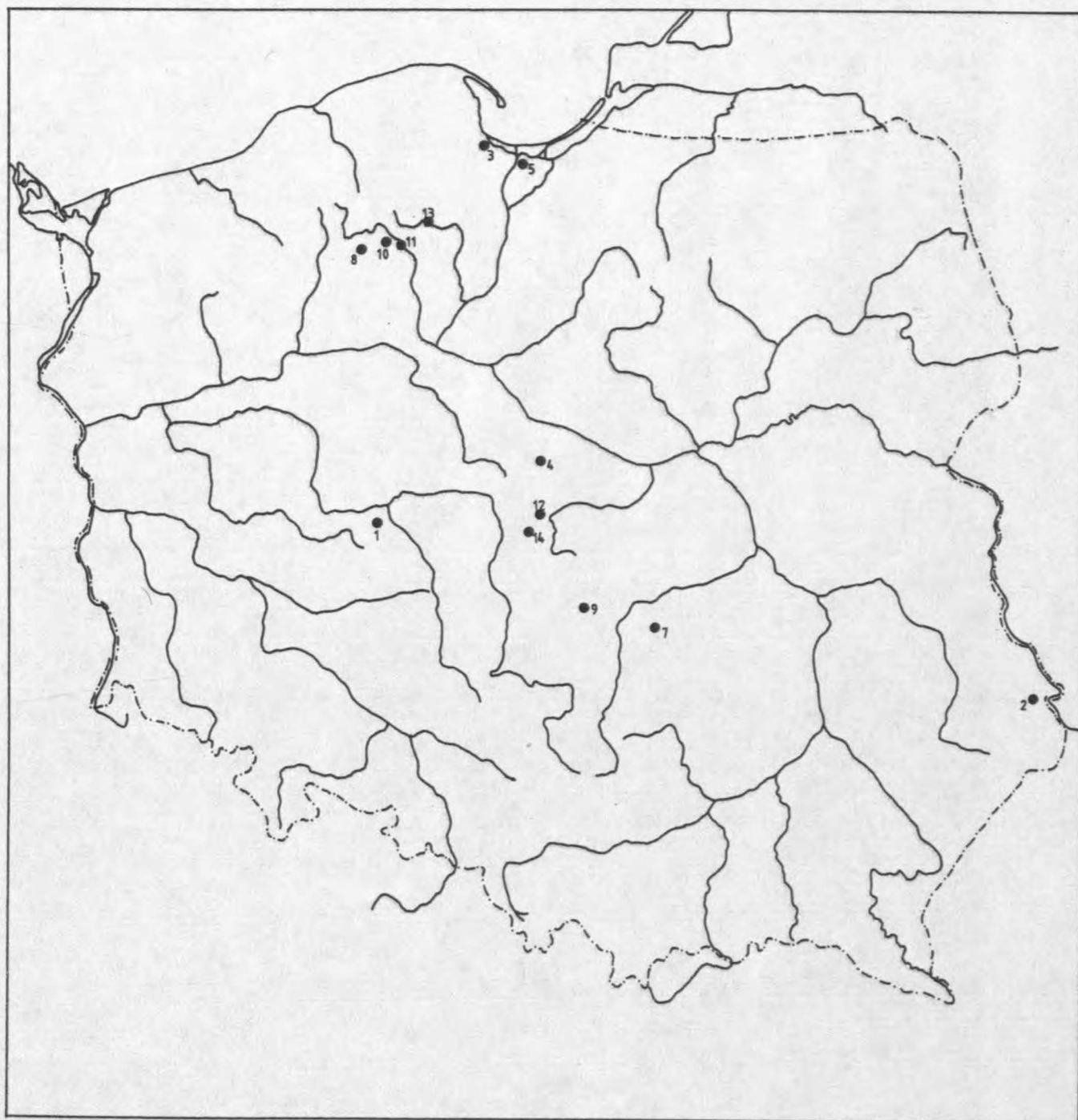
W woj. bydgoskim, gm. Czersk, na terenie półwyspu jeziora Wiecko, w jego zachodniej części przebadano osadę z tzw. II i III okresu wczesnośredniowiecznego (lata 1976–1977)⁸. Być może mamy tu do czynienia z krótkotrwałym obozowiskiem. Prace prowadził Maciej Trzciniński pod kierunkiem Jerzego Kmiecńskiego. W latach 1984–1988 na terenie woj. bydgoskiego w gm. Kamień Krajeński trwały wykopaliska na osadzie z IX–XIII w. w miejscowości Obkas⁹. Osada obejmuje obszar ok. 625 m² i mieści się w granicach kastelanii raciąskiej. Znaleziono tu ślady zabudowy mieszkalnej i gospodarczej – 9 domostw o wymiarach 4 × 5 m oraz jamy odpadkowe. Ślady spalenizny świadczą o jej gwałtownym zniszczeniu. Badania prowadziła M. Kowalczyk-Kmiecńska. W 1989 r. podjęto prace nad skupiskiem osadniczym, ogólnie datowanym na wczesne średniowiecze, w miejscowości Stobno, gm. Tuchola, woj. bydgoskie¹⁰. Stobno jest czwartym z kolei – po Raciążu, Sławęcinie i Obkasie skupiskiem osadniczym, którym zajęto się w ramach programu badań mikroregionalnych na obszarze kasztelanii raciąskiej. Osadnictwo usadowiło się tu po południowej i południowo-zachodniej stronie jeziora Stobno. Przez miejscowość tę przebiegał szlak drożny z Raciąża do Tucholi. Zebrano sporo materiału zabytkowego pozwalającego datować osadę, znaną również ze źródeł pisanych, na tzw. III okres wczesnośredniowieczny. Badania prowadzili: J. Kmiecński,

⁷ J. Kmiecński, K. Walenta, *Lubieszewo, pow. Nowy Dwór Gdański*, „Informator Archeologiczny. Badania rok 1967”, [Warszawa] 1968 [dalej IA 67/68], s. 232.

⁸ M. Trzciniński, *Wiecko, gm. Czersk, woj. bydgoskie*, IA 76/77, s. 245.

⁹ A. Andrzejewski, *Obkas, gm. Kamień Krajeński*, IA 84/85, s. 139. M. Kowalczyk-Kmiecńska, *Obkas, gm. Kamień Krajeński, woj. bydgoskie*, IA 87/88, s. 116.

¹⁰ J. Kmiecński, M. Kowalczyk-Kmiecńska, M. Trzciniński, *Stobno, gm. Tuchola woj. bydgoskie*, IA 89/93, s. 76.

Rys. 4. Stanowiska z wczesnego średniowiecza. Wykaz stanowisk: 1. Czarny Sad, gm. Koźmin; 2. Czerwień, gm. Hrubieszów; 3. Gdańsk; 4. Gostynin, gm. loco, 5. Lubieszewo, gm. Nowy Dwór Gdański; 6. Lutomiernik, gm. loco; 7. Mroczków Ślepy, gm. Opoczno; 8. Obkas, gm. Kamień Krajeński; 9. Psary, gm. Piotrków Trybunalski; 10. Raciąż, gm. Tuchola; 11. Stobno, gm. Tuchola; 12. Tum, gm. Góra Św. Małgorzaty; 13. Wieck, gm. Czersk; 14. Wilkowice, gm. Wartkowice.

M. Kowalczyk-Kmiecicka i M. Trzcinski. Ostatnio odkryto także osadę wczesnośredniowieczną, datowaną monetą Bolesława Kędzierzawego na połowę XII w., w Wilkowicach, gm. Poddębice.

W Czarnym Sadzie¹¹, gm. Koźmin, woj. kaliskie odkryto grodzisko pierścieniowate o średnicy 60 m, dwufazowe, I faza przypadała na wczesne średniowiecze (X/XI–XII w.), II faza – na późne średniowiecze i okres nowożytny (XV–XVIII w.). Uzyskany materiał to głównie ceramika. Badania miały charakter weryfikacyjny. Prowadził je w latach 1987–1988 Leszek Wojda.

Obok prac prowadzonych na osadach otwartych i grodziskach, przedmiotem badań było też cmentarzisko wczesnośredniowieczne z XII–XIII w. w miejscowości Mroczków Ślepy, woj. piotrkowskie (1979–1982)¹². Mimo że badania miały charakter ratunkowy przekopano powierzchnię 200 m². W wyniku prac ratowniczych zdołano zabezpieczyć tylko część cmentarzyska – 12 grobów. Wykopaliska prowadziła Lubomira Tyszler pod kierunkiem J. Kmiecickiego.

Podsumowując należy podkreślić, że większość prac badawczych celowo skupiała się w obrębie woj. bydgoskiego. Decydowała o tym idea starannego przebadania regionu Borów Tucholskich. Rezultatem prowadzonych prac wykopaliskowych było m. in. uzyskanie walorów zabytkowych o różnym natężeniu ilościowym i jakościowym. Przybliżyły nam one procesy kształtowania się we wczesnym średniowieczu osadnictwa otwartego i ufortyfikowanego. Dorobek w tej dziedzinie od początku istnienia Katedry jest dość znaczny, chociaż – zwłaszcza w latach pięćdziesiątych – nie sposób było go rozdzielić od wyników działań innych instytucji. Istniała wówczas wieloetatowość, a rozgraniczenia pomiędzy poszczególnymi placówkami nie były zbyt jasne.

¹¹ L. Wojda, *Czarny Sad, gm. Koźmin, woj. kaliskie*, IA 87/88, s. 139.

¹² L. Tyszler, *Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Mroczkowie Ślepy, st. I, gm. Opczno, woj. Piotrków Trybunalski*, „Acta Universitatis Lodzianis” 1985, Folia archaeologica [dalej AUL, F. arch.] 4, s. 107–121; L. Tyszler, *Wyniki prac archeologicznych prowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Mroczkowie Ślepy, cz. II*, AUL, 1988, F. arch. 9, s. 75–83.